

Jan URBANIAK (Wrocław)

Verrader of patriot? Stanisław August Poniatowski en zijn beeldvorming in de Europese context

Abstract

Stanisław August Poniatowski, the last king of Poland, was forced to abdicate in 1795. In the literature of those times his image is very ambiguous. In my article this ambiguity is very evident. For some (mostly Dutch) authors Poniatowski is a disloyal person, who betrayed Poland and caused the final partition of the Kingdom of Poland. For others he remains a man of enlightenment, who tried to develop Poland and its culture, but still was dependent on the dominant political strengths as Russia or Prussia. For some reasons Poniatowski is one of the most interesting persons for the European literature at that time. The literary image of Poniatowski reflects a tragedy of Poland with its moral weakness, chaos and political dependence. This makes him an literary allegory, which can explain the growing popularity of this individual in the Dutch and European literature of the 18th century.

Inleiding

De Italiaanse historicus Franco Venturi die op basis van vooral achttiende-eeuwse couranten het verval van het *ancien régime* in Europa reconstrueerde, wijst op de tragiek van Polen in de laatste vier decennia van de 18e eeuw. “This was the first state on the continent beset by a crisis that threatened to be fatal”, aldus de stelling van de historicus. De fatale afloop voor Polen werd ingeluid door een reeks gebeurtenissen die in een snel tempo achter elkaar volgden met als finaal resultaat de val van het land in 1795 (Venturi 1989: 172). Polen werd het slachtoffer van een gespannen politieke situatie in Europa, maar ook van eigen innerlijke ‘ziektes’. Die ‘ziektes’ kwamen voort uit het verouderde politieke systeem dat tegen de anarchie van de adelstand geen weerstand meer kon bieden. Ook de expansie van de buurlanden (met het Rusland van Catharina de Grote voorop) die hun positie ten koste van het verzwakte Polen op het continent wilden verstevigen,

drukte een zwaar stempel op de gebeurtenissen. Zowel interne als externe factoren leidden dus tot de delingen van Polen. In drie stappen (1772, 1793 en 1795) deed zich een proces van vernietiging voor, waarbij Polen door Rusland, Pruisen en Oostenrijk langzamerhand verdeeld werd.¹ Vervolgens was Polen tot 1918 afwezig op de kaart van Europa.

Het tragische lot van Polen wekte medelijden en belangstelling in Europa. Dat medelijden werd in zeldzame gevallen omgezet in politieke hulp, bijvoorbeeld door de Fransen tijdens de confederatie van Bar (1768).² Meestal was de belangstelling voor de Poolse zaak puur theoretisch (Venturi 1989: 188). De discussies omtrent Polen bleven vaak binnen de muren van filosofische salons en bibliotheken en namen vooral literaire vormen aan.

In de contemporaine Europese literatuur die de Poolse delingen thematiseert, wordt meestal aan een universeel, vaak abstract Pools volk gerefereerd, een massa mensen, waarbij zelden een onderscheid tussen standen wordt gemaakt. Dit volk is het slachtoffer van een expansieve politiek van zijn buurlanden met de delingen als gevolg. Desalniettemin krijgen de Polen zelf in sommige gevallen de schuld van hun eigen politieke dood in de schoenen geschoven. In deze context worden de delingen als een reddingsplan gezien dat aan de politieke chaos en de economische achteruitgang (veroorzaakt door de Polen) een eind moet maken.

De reactie van een deel van de Poolse bevolking op de delingen past in het kader van een voor het Poolse geval hopeloze en in feite tragische strijd om de onafhankelijkheid die in enkele Europese landen in de laatste decennia van de 18^e eeuw plaatsvond. Het tragische komt in Polen voort uit twee tegengestelde factoren: aan de ene kant wordt daar de hoop door de ideeën en successen van de Amerikaanse revolutie van 1776 aangewakkerd, aan de andere kant wordt het land door Europese mogendheden stelselmatig en consequent beteugeld. In de literatuur van die tijd wordt Polen in één adem genoemd met de Nederlandse Republiek, de Zuidelijke Nederlanden of Zwitserland.³ Hun strijd tegen de Europese mogendheden (Pruisen, Oostenrijk en Rusland) is een universeel voorbeeld van revolutionaire pro-

¹ Oostenrijk was, wegens de oorlogen tegen het revolutionaire Frankrijk (vanaf 1792), niet betrokken bij de tweede deling in 1793.

² De confederatie van Bar was een militaire omwenteling van de Poolse adel, gericht zowel tegen Rusland als tegen de koninklijke macht die, naar men beweest, een verraderlijke politiek voerde (in het voordeel van Rusland) en de positie van de adel met hun *aurea libertas* aanzienlijk ondermijnde. Het directe resultaat van de confederatie was de eerste deling van Polen in 1772. Over de Franse hulp bij de confederatie van Bar (die op een arrestatie van 24 Franse officieren uitliep) zie o.a. *Notizie del mondo*, een Italiaans nieuwsblad dat in Florence werd uitgegeven, nr. 44, 2 juni 1772; ook J. Michalski, *Schylek Konfederacji barskiej* (1970).

³ Over de revoluties in het achttiende-eeuwse Europa, o.a. de revolutie van de 'patriotten' (1780–1787), de Brabantse Omwenteling (1789–1790) en de rellen van burgers in Zwitserland (1792), zie Palmer (1959). Specifiek over de revolutie van de 'patriotten' zie o.a.: Rosendaal (2005), Wilschut (2000), Prak (1999), Klein (1995), Grijzenhout *et al.* (1987), Schulte Nordholt (1987).

cessen die zich aan het einde van de 18^e eeuw in heel Europa voltrokken.⁴ In het Poolse geval brachten die processen slechts teleurstelling met zich mee.

Behalve voorstellingen van het Poolse anonieme volk wordt de strijd van Polen om de vrijheid in enkele literaire gevallen wel geïndividualiseerd. Daar wordt een blik geworpen op een aantal coryfeeën van het verzet tegen de delingen die aan het hoofd van het rebellerende Poolse volk stonden. Een van deze figuren was Stanisław August Poniatowski (1732–1798) — de laatste Poolse koning. In de literatuur symboliseert hij het tragische lot van Polen bij uitstek. Hij trekt ook de meeste aandacht van Europese literatoren. Wat bij de analyse van het beeld van Poniatowski meteen opvalt is zijn tweeslachtige karakter. De koning balanceert tussen de wil om in Polen noodzakelijke, verlichte hervormingen door te voeren (nodig voor het nationale herstel en politieke onafhankelijkheid) en een politieke ondergeschiktheid ten opzichte van Catharina II van Rusland. Aan de ene kant komt hij dus als verlichte koning-filosoof over, een moedige vorst die het volk in zijn vrijheidsstrijd met alle kracht ondersteunt, aan de andere kant als marionetten-koning, zelfs een verrader die door met de diplomatie van de buurlanden samen te zweren, het eigen land te gronde richt.

In dit artikel richt ik mij op de beeldvorming van Poniatowski aan de hand van een aantal teksten die in de periode van de Poolse delingen (en kort daarna) in Europa circuleerden. De meeste aandacht wordt hier aan Nederlandse teksten geschonken. De teksten representeren verschillende literaire genres: lierzang, spectatoriale brief, nieuwsbericht of essay. Behalve de belangstelling voor de Poolse koning hebben deze teksten één ding gemeen: ze leveren commentaar op het politieke gebeuren van Polen aan het einde van de 18e eeuw. Ik onderzoek hoe de auteurs van die commentaren het beeld van de koning creëren met het oog op een relatie tussen vorst en volk, vrijheid en verlichting. Het uitgangspunt van mijn analyse is een anonieme lierzang van ca. 1792 onder de titel *Aan Stanislaus Augustus, den eersten der Poolsche geconfedereerden en Koning van het vrije Poolsche volk. Lierzang door een Bataaf*. Het beeld van Poniatowski dat deze lierzang schetst, wordt verder in verband gebracht met enkele vermeldingen over de Poolse koning in de spectatorbladen *De Vraag-Al* (1791–1797) en *De Koopman* (1768–1776). In mijn analyse van Poniatowski maak ik ook gebruik van een tekst over de koning uit de *Vaderlandsche Letteroefeningen* (verschenen in 1797, na de derde deling van Polen). Het literaire beeld van Poniatowski wordt ook aangevuld door andere, niet-Nederlandse bronnen. Het betreft Franse, Engelse en Italiaanse teksten. Het boek van Franco Venturi onder de titel *The End of the Old Regime, 1768–1776* in de Engelse vertaling van R. Burr Litchfield uit 1989 is hier een waardevolle bijdrage. Deze studie catalogiseert en analyseert teksten die in de jaren 1768–1776 in Europa zijn ontstaan met als hoofdonderwerp

⁴ Zie o.a.: *De Denker*, dl. VIII, nr. 336, 1770; dl. XI, nr. 529, 1773; *De Vraag-Al*, dl. III, nr. 115, 1792; dl. V, nr. 208, 1795.

Poniatowski en zijn politieke werkzaamheden. Door zo'n aanvulling hoop ik mijn artikel van een bredere dimensie te voorzien.

Van vrijheid naar verraad. De ambiguïteit van de Poolse koning in de lierzang Aan Stanislaus Augustus...

Aan Stanislaus Augustus, den eersten der Poolsche geconfedereerden en Koning van het vrije Poolsche volk. Lierzang door een Bataaf uit ca. 1792 is een anoniem gedicht uit een bundel politieke traktaten. De bundel is rijk aan Poolse thematiek: behalve de tekst over Poniatowski vindt men hier ook een tweetal gedichten (uit ca. 1794) gewijd aan de Poolse heroïeke rebel, generaal Tadeusz Kościuszko (1746–1817), over wie later meer. In de gebundelde verzameling, waarin behalve lyriek ook enkele prozateksten werden opgenomen, vormt het vrijheidsbegrip een rode draad. De belangstelling van Nederlandse auteurs juist voor dit begrip is niet verwonderlijk. 'Vrijheid' vormt een ruggengraat van het publieke debat in de Republiek van de late 18^e eeuw. In bijv. de 'pennestrijd' tussen 'patriotten' en Oranjegezinden komt de vrijheid meermaals voor en wordt zij van verschillende politieke, retorische of ethische lading voorzien.⁵ Het vrijheidsbegrip speelt ook een belangrijke rol in de lierzang. Een 'Bataafs' auteurschap doet denken aan een patriotgezind milieu. Met deze benaming tooiden zich namelijk de patriotten die in hun Bataafse voorvaderen uit antieke tijden een voorbeeld zagen (Haitsma Mulier 1999: 222). Het is dus best mogelijk dat de belangstelling voor Poniatowski in het patriotse gezelschap werd geboren. Daarop wijst ook de naam van Jean Louis van Laar Mehuet die met één van de twee overige 'Poolse' teksten van de bundel (als co-auteur) in verband staat. Deze patriotse uitgever had talrijke contacten met vooraanstaande patriotten van het eerste uur, o.a. met Pieter Vreede die bij Van Laar Mehuet zijn bekende pamflet *De Oranjeboomen* (van 1782) onder het pseudoniem Frank de Vrij uitgaf (Klein 1999: 104).

De vrijheid als hoofdthema in het gedicht *Aan Stanislaus Augustus* wordt gekoppeld aan twee vorstelijke gedragsmodellen: het ene is tiranniek, waarmee het de vrijheid verwerpt, zijn antithese is daarentegen vrijheidsminnend.

Een tirannieke vorst, "[...] groot, gedugt, alom vereerd — /Een God op aarde [...]"] maakt van zijn onderdanen "slaaven in 't gareel" (z.n. 1792: 3). Een decor voor de voorstelling van de tiran vormt een gruwelijk, woest en bitter tafereel van verwoeste landen, door angst bezeten mensen en vervallen steden. Deze voorstelling wordt in de tekst gebruikt om de gevolgen van een tiranniek beleid bloot te leggen en daarvoor te waarschuwen:

De menschheid ijst: zij ziet nog 't rookend bloed,
Dat eens in stroomen vloeien moest—

⁵ Over de pers in de politieke context zie o.a.: Van Sas (1987, 1988), Klein (1995), Van Wis-sing (red.) (2008). Over het vrijheidsbegrip (ook in de pers) zie: Haitsma Mulier (red.) (1999).

Der steden puin, 't welk nog zijn woeden getuigt,
En land bij land verwoest (z.n. 1792: 4).

Het tirannieke gedragsmodel wordt historisch gestaafd door enkele voorbeelden uit het verleden. Er wordt hier een drietal vorsten genoemd, van wie de identificatie in twee gevallen wat moeilijkheden oplevert. De auteur gaat het hier meer om een universeel gedragsmodel met bijbehorende typische kenmerken van tirannie, dan om exacte personen. De kritiek van de tirannie betreft hier een dergelijke houding in het algemeen (ongeacht afkomst of naam) en minder een aanval op een bepaalde persoon. “Philippus woeste zoon” — kan hier de zoon van Philips III zijn, namelijk Philips IV van Spanje (1605–1665), wiens beleid in zowel Spanje (1621–1656) als Portugal (1621–1640, daar besteeg hij de troon als Philips III) beide landen tot economisch verval en achteruitgang leidde. “Zwedens trotsche Karel groot” wordt door mij geïdentificeerd als Karel IX van Zweden (1550–1611). Deze vorst was berucht om zijn wreedheden: hij schakelde zijn politieke rivalen genadeloos uit. “Spanje’s Filips” is makkelijk te raden. Dat is zonder enige twijfel Philips II (1527–1598), “[...] welke onzer vad’ren hals/In rink’lend ijzer sloot” (z.n. 1792: 4). Dit is een metaforische aanduiding van de politieke beslissingen van Philips II die op weerstand van zijn Nederlandse onderdanen (de geschiedenis ingegaan als de Nederlandse Opstand)⁶ stuitten. Zijn repressieve beleid beperkte aanzienlijk de ‘vrijheden’ van de Nederlandse gewesten, zowel op economisch als vooral op godsdienstig terrein (Groenveld 1991: 28–29; 80).

De reactie van het volk op de tirannie is pas mogelijk na de dood van de tiran. Dan komt het tot uitbarsting van een tot dan toe getemperde woede van het volk: “Het nageslacht [...]/Vloekt nog zijn kil, vermolmd gebeent” (z.n. 1792: 4). In de herinnering van volgende generaties blijven enkel de woeste gruweldaden van de tirannieke vorst voortbestaan.

Het beeld van de tiran schept contrast met de kwaliteiten van goede vorst. Zijn waarde wordt bepaald door een goede relatie met het volk. Conform de natuurrechtelijke redenering die elke mens van recht tot vrijheid voorziet,⁷ moet de vorst dit “heilige recht des menschdoms” waarborgen. Dat reduceert hem echter niet tot een passieve uitvoerder van de wil des volks (zoals bijvoorbeeld radicale Franse libertijnen in de tijd van de Revolutie het wilden), wel maakt het van hem iemand die als beschermer van het volk en als zijn leider fungeert. Ook hier maakt de auteur gebruik van enkele historische voorbeelden. Hij kijkt naar Engeland in de middeleeuwen, waar Alfred, de koning van het Angelsaksische Wessex in de 9^e eeuw een eind maakte aan de Deense overheersing en daarmee de vrijheid aan zijn volk bood: “[...] Toen Albion door Alfreds forschen voet/ Zijn

⁶ De opstand tegen het beleid van Philips II resulteerde in het bekende Plakkaat van Verlatinghe (1581). Philips II werd toen de macht in het Noorden ontnomen met een beroep op ‘oude vrijheden’ van laatmiddeleeuwse provenançe. Zie o.a. Swart (1994), Van Gelderen (1999), Van Nierop (1999).

⁷ Zie daarvoor het werk van Grotius *De iure belli ac pacis* (1625).

kluisters zag vertreden!” (z.n. 1792: 5). De auteur ziet ook een positief voorbeeld in de persoon van de Franse koning Hendrik IV (1553–1610) die de Franse protestanten een aanzienlijke vrijheid liet en voor het gewone volk zorgde: “Daar hij van gansch een overwonnen volk,/ Als vader werd begroet!” (z.n. 1792: 5).⁸

Poniatowski past in het kader van de vrijheidsminnende vorsten. Zoals uit het openingsvers blijkt, is de Poolse koning de belichaming van de vrijheid: “En ’t is de Vrijheid zelf,/ Welke eischt, dat ik u noem!” (z.n. 1792: 3). Zoals koning Alfred in de middeleeuwen deed, brengt ook Poniatowski de vrijheid aan zijn volk. Hij “[...] verplet elk’ dwingeland,/ Die straks vernietigd bloost!” Net als Hendrik IV schenkt de Poolse koning rechten aan zijn onderdanen (“O Groote ziel! Gij waart het zelf, wiens hand/ Den stouten Pool zijn rechten schonk [...]” (z.n. 1792: 6)).

Met de rechten die door de koning aan zijn volk worden geschonken, bedoelt de auteur vermoedelijk de Poolse grondwet uit 1791.⁹ De grondwet, geïnspireerd door Poniatowski, vernieuwde de staatstructuur van Polen en definieerde de rechten en plichten zowel van het volk, als van het politieke beleid (de scheiding van macht tussen de uitvoerende, wetgevende en rechtsprekende instanties werd in het document op een Montesquiaanse leest geschoeid). De burgerstand verkreeg dezelfde rechten als de adel, waardoor de definitie van het volk breder werd. Tot dan toe was het begrip ‘volk’ slechts voor de edellieden gebruikt (Pepłowski 1961: 105–107). De constitutie regelde ook de bescherming van de boerenstand en de godsdienstige tolerantie (Rostworowski 2006: 582; Davies 1992: 698–699). Kortom, de grondwet betekende het invoeren van een modern staatsbeleid en een formele politieke onafhankelijkheid van Rusland (Polen was sinds 1768 een Russisch protectoraat). Deze verandering was echter van korte duur (Davies 1992: 700).

Het positieve beeld van Poniatowski als een vorst die zich als vrijheidslievend, modern en verlicht voordoet (het beeld dat door de constitutie nog versterkt wordt), wordt in de volgende strofen echter sterk genuanceerd. Nog geen twaalf maanden na de aankondiging van de constitutie werd deze namelijk verworpen. Poniatowski werd een van de leden van een confederatie die 1792 in het Oekraïense stadje Targowica (na de eerste deling in 1772 nog binnen de Poolse grenzen) in het leven werd geroepen, met als doel de oude orde te herstellen (d.w.z. Polen weer aan Rusland te onderwerpen) en de constitutie ongedaan te maken. De beslissing van Poniatowski is des te moeilijker te begrijpen als men

⁸ Het zogenaamde Edict van Nantes, ingevoerd door Hendrik IV (1598) maakte een eind aan de oorlogen tussen de katholieke en protestantse bevolking en verbeterde aanzienlijk de positie van de protestanten binnen de Franse maatschappij.

⁹ Een contemporaine analyse van de Poolse grondwet biedt een Nederlandse anonieme tekst van 1791 (in ’s-Gravenhage bij J. Plaat uitgegeven) onder de titel *De Poolsche constitutie, in de zitting van den 3 mey 1791 beslooten en in de volgende zitting van den 5 dito eenpaariglyk bekrachtigd*. De tekst bevindt zich in één bundel met een tekst, gewijd aan de Franse constitutie: *De Fransche constitutie zo als deze door den koning, op den 14 september 1791 is aangenoomen benevens de verdere daartoe betrekelyke stukken en gebeurtenissen [...]*.

in aanmerking neemt dat de Poolse koning kort voor zijn deelname aan de pro-Russische confederatie aan het hoofd stond van het Poolse leger in een (verloren) oorlog tegen... Rusland.¹⁰ De houding van Poniatowski werd door velen als landverraad bestempeld — een wat simplistische beoordeling, gezien de ingewikkeldheid van de politieke toestanden in Polen in de jaren 90 van de 18^e eeuw (Palmer 1959: 422–428).

Deze nuancering van het beeld van de koning is een gevolg van een dynamische politieke situatie van Polen aan het einde van de 18^e eeuw. Gebrek aan een stabiel beleid maakte dat de politieke sympathieën en opvattingen ten opzichte van de buurlanden van Polen zowel op het hof, als bij de politiek geëngageerde adel vaak bliksemsnel veranderden.

Het verraad wordt in het gedicht *Aan Stanislaus Augustus* met de figuur van de koning in verband gebracht. Poniatowski wordt door de auteur schuldig gemaakt aan de eedschennis. De koning verwerpt de constitutie die hij zelf had ondertekend. De verwerping van de constitutie betekent dat alle beloftes en goede voornemens, door de koning zelf in de grondwet opgenomen, in vergetelheid raken. Deze daad ondergraaft de betrouwbaarheid en oude roem van Poniatowski bij het volk. Daarmee wordt ook de vrijheid, waarvoor de koning garant stond, uit het land gebannen:

De vrijheid vlugt, o Pool! ‘k zie dan den glans
Uws ouden roems op eens vergaan!
En gij, o vorst!... gij hebt dus ook uw eed,
Uw pligt en volk verraden!... (z.n. 1792: 7).

De auteur ziet in de koning een verrader, maar accentueert ook een ander aspect van dat verraad: de moeilijke politieke situatie van Polen, waarin de koning niet te veel kon doen tegen de samenzwering van de buurlanden.

In deze context is de referentie aan een fabelachtig toneelstuk *De samenspanning der Arenden, een zinnebeeldige fabel by wyze van tooneelspel* uit ca. 1783 de moeite waard. Het werk werd volgens het titelblad door Theophilus Lidsey (hier onder het pseudoniem Gotlieb Pansmouser) geschreven en uit het Turks vertaald. Naar alle waarschijnlijkheid gaat het om een mystificatie. Gezien dat het werk specifiek Nederlandse politiek betreft in de periode van na de Vierde Engelse Oorlog (1780), kan men niet uitsluiten dat het toneelstuk origineel Nederlands is. Het stuk gaat over een politieke samenzwering tussen “de arend met twee hoofden” (Jozef II van Oostenrijk), “de witte arend van Scythië” (Catharina II van Rusland) en “de zwarte arend van Pomerelië” (Frederik II van Pruisen). Het drietal wil Europa (waaronder Polen en de Republiek) onder zijn invloedsfeer zetten. Polen heeft hier de rol van “de witte arend van Sarmatië” toebedeeld gekregen. Dit is

¹⁰ In feite was de neef van de koning, Józef Poniatowski, met de functie van bevelhebber te velde van de Poolse troepen belast. Hij was diegene die de bevelen van de koning aan zijn officieren overbracht.

het enige personage dat in het toneelstuk niet spreekt. Het “stomme personaadje” dus, een tragische buitenstaander die de toenemende macht van zijn buurlanden met lede ogen aanziet.¹¹

In het geval van Poniatowski was dat vooral de vrees voor politieke consequenties en ook dwangmaatregelen die door Rusland werden genomen, die de Poolse koning de constitutie ongedaan lieten maken. Bovendien was zijn leger gewoon niet opgewassen tegen sterke en goed uitgeruste legers van Rusland, Oostenrijk of Pruisen. Gezien deze politiek-militaire omstandigheden wordt Poniatowski in het gedicht tot een slachtoffer van de expansieve politiek van de buurlanden (gelijk de rest van de bevolking):

Hij deinst voor 't onbetoomd geweld!...
De roofzugt brult, verscheurt der vad'ren erf:
Geen hals, dien 't juk niet knelt” (z.n. 1792: 6).

Voor de val van Polen is dus hier de combinatie van twee factoren beslissend: ongekend geweld van de buitenlandse troepen en, pas als mogelijk resultaat daarvan, een krachteloze houding van de koning.

De dynamiek van de gebeurtenissen in Polen aan het eind van de 18^e eeuw wordt in het gedicht weerspiegeld in een evenzo dynamische handeling. De vrijheidsminnende koning die een verrader bleek te zijn, wordt nog een kans gegund om zijn imago te herstellen. Er komt tot de volgende wending in het gedicht. De koning, bijgestaan door de beroemde generaal Tadeusz Kościuszko¹², verslaat de Russen in de oorlog van 1792 en triomfeert eindelijk:

De Pool baant zich een weg, door 's vijands heir,
Tot vrijheid — kent zijn eigen kragt;
De Rus verbleekt op 't hooren van zijn naam,
En deinst voor minder magt (z.n. 1792: 8).

Een *happy end* dus, waarbij de Pool een lesje aan de Russen geeft en de vrijheid voor zijn volk herwint. Een optimistische projectie van de auteur (de Ver-

¹¹ Zie: *De samenspanning der Arenden, een zinnebeeldige fabel by wyze van tooneelspel. Door den Schryver der Verdeeling van Poolen. Uit het Turksch vertaald* [ca. 1783].

¹² Tadeusz Kościuszko (1746–1817) is de geschiedenis vooral ingegaan als een legendarische, heroïeke leider van de zgn. ‘insurrectie’ — Pools verzet tegen de delingen in 1794. Zijn vrijheidsstrijd werd vaak door de Nederlandse couranten beschreven, o.a. door *De Groninger Courant* en *De Ommelander Courant* die een gedetailleerd relaas over de gebeurtenissen van 1794 boden. Kościuszko verwierp zijn internationale bekendheid door zijn deelname aan de Amerikaanse Vrijheidsoorlog (1775–1783) en de Franse revolutie (in Frankrijk hield hij zich bezig met het oprichten van Poolse verzetslegers). In de oorlog tegen Rusland (1792) streed hij als hoofd van een brigade. In de bundel, waar de lierzang *Aan Stanislaus Augustus* werd opgenomen, vindt men twee aan Kościuszko gewijde gedichten: *De omwenteling in Polen onder den burger-generaal, Thaddaeus Kosciuszko verciert met het welgelijkend portrait van dien onstervelijken Vrijheids-vriend* (Amsterdam ca. 1794 [volgens STCN], met co-auteurschap van Van Laar Mehuet) en *Op Cosciosko en zijn landgenooten* (van hetzelfde jaar, in de catalogus van Knuttel onder de signatuur Knuttel 22296a).

lichting is een periode waarin optimisme heerst) die een vrijheidsminnend volk prijst en de tirannen bestraft, is een retorische techniek die hoop en moed moet inspreken aan diegenen die de eigen soevereiniteit met moeite kunnen handhaven: ‘de patriotten’ die na 1787 een schuilplaats in Noord-Frankrijk moeten zoeken, de Brabanders die aan het Oostenrijkse gezag een eind proberen te maken, of de Zwitserse burgers die voor eigen rechten strijden. Het werk heeft dus een universele strekking.

In feite had de Poolse overwinning in de oorlog tegen Rusland en om het handhaven van de grondwet weinig te maken met de historische realiteit. De Polen verliezen de oorlog, de tweede deling in 1793 is er het gevolg van. De koning die in het gedicht de vrijheid zelf belichaamt en strijdbaar voor zijn volk vecht, blijkt in feite een zwakke marionetten-koning die zijn eigen volk in de steek laat.

Hebben de Polen genoeg op de vrijheid gepast?

De zwakheid van Poniatowski die het positieve beeld van de koning nuanceert, komt ook in andere teksten over Polen aan bod. In *De Vraag-Al* — een spectatorblad dat tussen 1791 en 1797 in Leiden onder de redactie van de calvinistische predikant IJsbrand van Hamelsveld (1743–1812) verscheen, toonde men veel interesse voor Polen. De formule van het blad was typerend voor het hele genre en draaide om een anonieme briefwisseling tussen de alleswetende auteur, „De Heer Vraag-Al” genoemd, en de nieuwsgierige lezer (Urbaniak 2010: 380). Voor de moralistisch-opiniërende spectators was de vrijheid een belangrijk onderwerp (Sturkenboom 1998: 100–102).

In de tekst onder de titel „Heeft men wel genoeg op de Vrijheid gepast?” (1792) wordt de aandacht aan de persoon van de Poolse koning geschonken. Poniatowski — een van de hoofdauteurs van de grondwet — krijgt ook hier de schuld voor het afschaffen van de grondwet in de schoenen geschoven. Naast hem wordt het hele Poolse volk van de politieke malaise in het land de schuld gegeven. Voor de auteur van „De Vraag-Al” is Poniatowski iemand die de aan het volk eerder geschonken vrijheid wegneemt. Deze daad is het onderwerp van de spectatoriale kritiek en bevestigt het dubieuze karakter van de koning. De auteur maakt een toespeling op de deelname van de koning aan de reeds vermelde confederatie in 1792 die de grondwet hielp verwerpen:

Hebben nu de Polen, heeft de Poolsche Koning, genoeg op de Vrijheid gepast? ‘t Is waar zij hebben geschermtzeld, eenige braaven zijn gesneuveld, maar welk is het einde? Heeft Stanislaus roem verdiend, door aan zijn Volk vrijwillig de Vrijheid te schenken? Of heeft hij nu meer roem verdiend, nu hij de Vrijheid van Poolen overgeeft, en zich tot het hoofd der tegen-confederatie stelt? (De Vraag-Al 1792, dl. IV: 171).

De Vraag-Al representeert hier een standpunt, volgens welk de schuld voor de eigen politieke dood aan de Polen zelf toegeschreven wordt. De oorzaak daarvan

is simpel: de Polen hebben namelijk niet genoeg op de vrijheid gepast. De koning is een significant voorbeeld van deze nationale slordigheid en onderworpenheid: hij schenkt de vrijheid aan het volk om ze kort daarop uit vrees aan de pro-Russische confederaten over te geven. De kritiek op zijn houding komt voort uit een typische spectatoriale redenering die de Poolse onbeholpenheid op het politieke toneel door o.a. een laag cultureel niveau van de Polen verklaart. Volgens deze redenering is het Poolse volk nog niet verlicht genoeg, om met de vrijheid goed om te kunnen gaan. Deze onbeholpenheid is slechts één van de aspecten van de achterlijkheid van Polen.

In dezelfde tekst vindt men ook een ander aspect van de achterlijkheid van Polen terug. Dat wat in het gedicht *Aan Stanislaus Augustus* was opgemerkt, wordt ook in *De Vraag-Al* bevestigd: het lot van Polen werd door Rusland (en in mindere mate door Oostenrijk en Pruisen) bepaald. Een goede wil van de koning en zijn verlichte pogingen om Polen een politieke onafhankelijkheid te schenken, worden door de Russen in de kiem gesmoord. De opvattingen van Poniatowski omtrent de vrijheid, opgenomen in de grondwet uit 1791, stuiten natuurlijkerwijs op verzet van Catharina de Grote die een andere visie van de ‘vrijheid’ voor het Poolse volk koestert. Onder het mom van politieke hulp die het anarchistische Polen rust en geluk moest brengen, laat Rusland zijn rechten gelden die de schennis van de verlichte vrijheidsidealen (opgenomen in de grondwet) betekenen en de val van het (na 1772 deels) soevereine land versnellen.¹³ Goede voornemens van Poniatowski ten opzichte van het eigen volk worden door de Russen tenietgedaan:

Was het Koning Stanislaus niet die zelfs zeide: Mijne kinderen! voortaan zult gij vrij zijn!
Ik wil over een vrij Volk regeeren! Ik wil deze Natie bestuuren naar Wetten en Rechten! Ik ken geene slaaven! Elk mensch wordt, als een vrij wezen, geboren! Deze Wetten zal ik beschermen! Deze Rechten zal ik handhaaven! Maar wat zeggen de Russen: wij zullen het u wel anders leeren! (De Vraag-Al 1792, dl. IV: 171).

¹³ Een goed voorbeeld van de ‘vriendelijke hulp’ van Catharina de Grote aan Polen is haar interventie in 1767, toen ze betrokken werd in godsdienstige twisten tussen de katholieke bevolking en de protestantse minderheid. Catharina nam de partij van de protestanten en liet haar eigen constitutie in Polen gelden die de godsdienstige vrijheid beoogde. Haar betrokkenheid bij de protestantse zaak werd gezien als een voorbeeld van de werking van de verlichte idealen op het Russische hof en in de aan Rusland onderworpen staten. Sommige contemporaine commentatoren (vooral van het protestantse kamp) prezen de activiteiten van de Russische tsarin. Het spectatorblad *De Denker* hoopte dat de tolerantie voor de protestanten in Polen in politieke rust zal resulteren, wat op z’n beurt de economische contacten tussen Nederland en de Oostzee-metropool Gdańsk (Dantzig) een nieuw leven zal inblazen. Ook in de eerste deling zag *De Denker* een kans voor de protestantse bevolking die na 1772 onder het gezag van Pruisen kwam. De katholieke Italiaan G. Casanova bekritiseerde daarentegen alle verschijnselen van de tolerantie van de religieuze dissidenten in Polen en maakte de protestantse bevolking van Polen schuldig aan de chaos in de staat. Ook A.E. Visconti, de apostolische nuntius in Warschau, zag in de uitbreiding van het protestantse geloof een gevaar voor de Poolse staatsstructuur. Zie o.a.: *De Denker* (dl. VIII, nr. 415, 1771; dl. X, nr. 484, 1773; dl. XI, nr. 523, 1774); G. Casanova, *Istoria delle turbolenze della Polonia...* (1774); Thenier, *Vetera monumenta Poloniae* (1766, waarin herinneringen van E.A. Visconti uit zijn verblijf in Warschau werden opgenomen).

Het tragische lot van de koning en zijn volk

De politieke omstandigheden waarin Polen aan het einde van de 18^e eeuw verkeerde, maakten van Poniatowski een tragische figuur. In de Franse en Engelse literatuur bijvoorbeeld is hij vaak voorgesteld als een eenzame vorst die in zijn strijd om de vrijheid geen ondersteuning krijgt, noch van de Europese mogendheden (lees: Frankrijk en Engeland), noch van eigen landgenoten. Het gebrek aan politieke hulp van Engeland en Frankrijk beïnvloedde de reactie van Franse en Engelse literatoren op de Poolse zaken. Men voelt de gewetensbezwaren van de auteurs zoals John Lind (*Letters concerning the present state of Poland*, 1773) of Voltaire (*Oeuvres complètes*, in 1879 postuum uitgegeven).

Frankrijk dat Polen graag van adviezen voorzag, droeg de rebellerende Polen een warm hart toe, maar bleef liever (op een voorbeeld van de al genoemde confederatie van Bar in 1768 na) een neutrale toeschouwer dan een betrokken strijdmakker.¹⁴ Via een debat dat in Frankrijk begon, werd het Poolse vraagstuk tot een Europese kwestie, wat echter geen directe betrokkenheid van buitenlandse troepen bij de vrijheidstrijd van Polen betekende. De contemporaine Franse historicus De Rulhière ziet de oorzaak van deze onverschilligheid in een nieuwe geest die gekenmerkt was door gebrek aan romantische avonturiers die altijd paraat stonden om aan de vrijheidstrijd een eigen steentje bij te dragen — overall waar dat nodig was.¹⁵ In het politieke debat over Polen kreeg steeds het standpunt de overhand dat een innerlijke verdeeldheid van de staat, het gebrek aan een centraal bestuur en ten slotte een sterke positie van Poolse buurlanden niet veel kansen voor Polen overlieten. Ook een voor Polen belangrijk werk van Rousseau (*Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projetée*) kon niet veel hulp bieden. Het kwam te laat — toen Polen zijn eerste deling in 1772 al achter de rug had. Het werk, waarin veel goed doordachte adviezen ten opzichte van de Poolse onafhankelijkheid werden opgenomen, werd pas in 1782 gedrukt (daarvoor circuleerde het werk in weinig exemplaren). Het is veelzeggend dat de Franse regering de publicatie verbood (trouwens ook om binnenlandse politieke redenen), zodat deze pas na de dood van Rousseau kon worden uitgegeven. De Fransen boden hulp aan Polen ‘onder tafel’. Ze mikten weliswaar op een ver-

¹⁴ Een voorbeeld daarvan is de *Histoire de l'anarchie de Pologne* van De Rulhière (postuum uitgegeven in 1807, de manuscripten van de *Histoire* circuleerden vanaf de jaren 70 en 80 van de 18e eeuw in Europa), een relaas over een ongelukkig land en zijn moedige patriotten, wiens zakelijke, diplomatieke stijl wel de sympathie met de Poolse adellijke confederaten verraadt, maar nergens tot een militaire hulp oproept. Een interessante analyse van dit werk biedt R. Wołoszyński in *Polska w opiniach Francuzów XVIII wieku. Rulhière i jego współcześni* (Warszawa 1964).

¹⁵ De Rulhière vat de kenmerken van deze nieuwe geest als volgt samen: “It was no longer an age when Europe was filled with generous adventurers, always ready to join the armies of weak peoples defending their liberty, or when independent nobles went anywhere their courage led them to seek peril and glory.” Zie: De Rulhière (1807), dl. 3, p. 51, in: Venturi (1989), p. 190.

zwakking van de Europese mogendheden, maar een directe strijd tegen Rusland wilden ze niet riskeren (Kaplan 1962: 97).

Voltaire die Poniatowski persoonlijk kende, twijfelde nooit aan een goede wil van de koning. De Franse filosoof stelde de koning als mens van de Verlichting voor, een voorbeeldige, tolerante christen die de bandeloosheid van de adel probeerde te beknotten. Een goede politieke wil van de koning, inclusief zijn gevoel voor de verlichte filosofie konden echter volgens Voltaire alweer niet opwegen tegen de binnenlandse oppositie van de magnaten (de top van de Poolse adel) en de plannen van de tsarin omtrent de toekomst van Polen. Gezien deze penibele omstandigheden voorspelt Voltaire het einde van Polen (Voltaire 1879: 464).

In John Lind's *Letters concerning the present state of Poland* uit 1773 wordt een beeld van Poniatowski gecreëerd, waarin de koning, zonder resultaat, het Engelse hof over de militaire hulp polst en die in eigen land in een moeizame strijd tegen de adel verwickeld raakt. Hoe onverzettelijk de koning in deze strijd aan het werk ging, getuigen enkele wijzigingen van de wetten. Dankzij een koninklijk initiatief worden de gevolgen van het lijfeigenschap aanzienlijk verzacht: een edelman mocht niet meer over leven en dood van zijn onderdanen beslissen — tot dan toe mocht hij zijn onderdaan zonder gerechtelijke gevolgen van het leven beroven (Lind 1773, I: 9).

In de achttiende-eeuwse Italiaanse staten is het beeld van Poniatowski meestal positief. De Italiaanse auteurs zien vooral het tragische lot van de koning. Dat wekt medelijden bij hen. G. Casanova ziet in zijn *Confutazione della storia del governo veneto d'Amelot de la Houssaie* (1769) Poniatowski als iemand die moet balanceren tussen de ondersteuning van eigen landgenoten (de adel die door revolutie tegen de Russische interventie in 1768 het hele land dreigt te doen vervallen) en de alliantie met Catharina de Grote die aan Polen beloftes doet dat ze de adel aan banden zal leggen en rust en orde in het land voorgoed zal herstellen. Het tragische lot van de koning berust daarop dat geen van de beide opties de situatie van het land zou verbeteren. Sowieso zou de Russische interventie plaatsvinden als een voorwendsel voor de verdere deling van Polen. Casanova noemt Poniatowski “the most unfortunate of all men” (Venturi 1989: 207). De Italiaan biedt geen rationele oplossing voor deze moeilijke situatie van Polen. Er is immers geen mogelijke oplossing meer. Polen *anno* 1769 komt langzamerhand ten val.

Des te tragischer klinkt een door een fictieve graaf, genaamd Largoryski, gegeven advies aan de koning in de volgende uitgave van het spectatorblad *De Vraag-Al* (1795). In de navolging van een klassiek voorbeeld van Cato Uticensis, een exemplum van onverzettelijkheid, ziet Largoryski de enige oplossing in zelfmoord (eveneens door zelfmoord voorkwam Cato de overgave aan Caesar en werd zo tot martelaar uitgeroepen). Op die manier kan men, in de redenering van Largoryski, eer behouden en ‘vrijheid’ bewaren. Volgens hem is het beter om “[...] den dood te kiezen boven de onderwerping aan de Potentaten, die Polen wenschen

te ontleden” (*De Vraag-Al* 1795, dl. V: 136). In zijn afscheidsbrief aan de koning raadt Largoryski die straks ook zelfmoord zal plegen, hem hetzelfde te doen:

Toen de Natie u tot Koning verkoos, verkoos zij u, om haare Constitutie te bewaaren. Bewaar ze dan met dapperen tegenstand, of laat den dolk van den moordenaar u een leven ontnemen, dat gij onwaardig zult zijn. Gedenk de laatste woorden van Largorysky (*De Vraag-Al* 1795, dl. V: 136).

Het verlichte optimisme — Poniatowski als koning-filosoof

De voorstelling van het tragische lot van Polen en zijn koning contrasteert in enkele gevallen met een optimistische benadering. Deze benadering wortelt in de filosofische opvattingen van o.a. Leibnitz, Wolff en Rousseau die in de natuurlijk goede wil van de mens en een enorme vooruitgang van beschaving en maatschappij geloofden (Russell 2000: 669; 671). Zo’n benadering laat de politieke thematiek van Polen buiten beschouwing. De rol van de koning is hier minder politiek getint, hij vervult eerder de rol van cultureel bemiddelaar die verbetering van de beschaving ten doel heeft. De beschaving is in de gepresenteerde benadering een remedie ook voor het politieke verval.

Voor het spectatorblad *De Koopman* dat tussen 1768 en 1776 in Amsterdam werd uitgegeven, was vooral de economische vooruitgang nodig om die beschaving te waarborgen. De theorie van het blad luidde dat de culturele pracht en de politieke macht van de volken met goede handelsbetrekkingen gepaard gingen. Volgens het blad was dus de handel de enige fundering van een rijke staat en een gelukkige, beschaafde samenleving (Urbaniak 2009: 454). De beschaving betekende voor *De Koopman* vooral liefde voor kunst en filosofie, alsook een literaire creativiteit en de popularisering van wetenschap.

In de tekst “Kort nagrigt van eene *Caisse d’Escompte*, Bank of Kas van Beleening, te Paris opgeregt. Translaat uit het Frans over dezelve” (1776) maakt Poniatowski deel uit van een elitair gezelschap van grote vorsten. Men vindt hier vermaarde kunstliefhebbers en belangrijke literatoren. De Poolse koning wordt genoemd naast een grote muziekliefhebber Frederik II van Pruisen (“Filozoof van Sans Souci”), een bekwame journaliste en schrijfster (van o.a. blijspelen) Catharina de Grote of belangrijke kunstmecenassen van het Zweedse hof: Louise Ulrike — de Pruisische gemalin van de Zweedse koning en haar zoon Gustaaf III (de latere koning van Zweden). Voor de auteur van *De Koopman* zijn dat:

[...] vorsten die alle de Weetenschappen beöefenen, die Geleerde lieden tot zig noodigen en in achtginge houden, en die, het geen iets ongemeens is, zelve geschreeven hebben. Wie kent de doorlugtige werken van den Filozoof van Sans Souci niet? en wie niet de fraaie Brieven die den Belizarius van Marmontel zooveel eer aandoen? eigenhandig opgesteld door een groote Catharina, Stanislaus Augustus, Louise Ulrique de Suede, en Koning Gustavus (*De Koopman*, dl. VI, nr. 40).

Voor *De Koopman* beslist een intellectuele houding van een vorst over zijn sociale waarde. Een verlichte vorst moet als voorbeeld dienen voor de popularisering van wetenschap en voor filosofische ontwikkeling — twee factoren die voor *De Koopman* belangrijk zijn voor het handhaven van geluk en beschaving in het land. In de besproken tekst wordt gerefereerd aan de vermaarde roman *Bélisaire* van Jean-Francois Marmontel uit 1767. Marmontel maakt in zijn werk gebruik van een klassiek voorbeeld. De Byzantijnse veldheer Belisarius representeert voor Marmontel een ideale vorst. Hij is moedig en standvastig ondanks politieke moeilijkheden en tegenslagen. In de 18e eeuw werd de roman tot een ‘wetboek’ met regels en wetten van een goede vorst. Dit ‘wetboek’ wordt ook door de vorsten uit het aangehaalde citaat aanvaard, waarvan hun brieven getuigen die “den Belisarius van Marmontel zooveel eer aandoen”. Daarmee onderschrijven ze een vorstenideaal dat in de Franse roman werd gekenschetst.

Een goede, verlichte vorst moest volgens *De Koopman* een intellectueel milieu (niet alleen financieel) stimuleren. Daarom was het belangrijk om “die Geleerde lieden tot zig [te] noodigen en in achtginge [te] houden”. Poniatowski voldeed aan dit criterium. Elke donderdag nodigde hij begaafde dichters, kunstenaars en geleerden voor een diner uit. Tijdens deze bijeenkomsten sprak men over de laatste literaire werken of wetenschappelijke uitvindingen en voerde men filosofische disputen. De intellectuele kring rond Poniatowski had grote invloed op de ontwikkeling van de Poolse literatuur van de laatste decennia van de 18^e eeuw. De koning was ook een vooraanstaand lid van twee vrijmetselaarsloges: “De Deugdzame Sarmaat” en “Karel van drie Helmen” (“Karl zu drei Helmen”). Zijn lidmaatschap van die loges werd geheimgehouden, waardoor er geen sporen van dit aspect in de contemporaine buitenlandse literatuur te vinden zijn (Hass 1982: 128).

Een filosofische instelling van Poniatowski wordt ook in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* uit 1797 opgemerkt. Twee jaar na het aftreden van de koning (na de derde deling van Polen in 1795) publiceert dit culturele blad enkele filosofische bedenkingen en grondregels van Poniatowski. Door deze citaten maakt de lezer kennis met de opvattingen van Poniatowski omtrent gezag, mensdom, vernuft of geluk. Daarmee wordt een beeld gecreëerd van een bescheiden man die afstand lijkt te doen van zijn koninklijke pracht en praal en op de verbetering van het mensdom mikt. Hij zag veel menselijke gebreken en leverde daar zijn commentaar op. De mens is voor Poniatowski te begerig en te machtsbelust. Daarom moet hij in het eerste geval “[...] veele van zyne Begeerten [...] beperken, om zyne kragten te vermeerderen”, en in het tweede geval de macht van de menselijke wil afhankelijk te maken, volgens de volgende redenering: “Magt is niet altoos geëvenredigd aan den Wil. De eerste zouden wy altoos vóór de laatste moeten raadpleegen” (*Vaderlandsche Letteroefeningen* 1797: 131). De bescheidenheid raadt Poniatowski vooral aan aanstaande leden van de maatschappij die al te vaak met hun rang en positie pronken. “Het past alle Menschen niet, nederig te weezen; Groote Mannen alleen moeten zodanig zyn”, aldus Poniatowski (*Vaderlandsche Letter-*

oefeningen 1797: 133). De koning zag ook nadelen van een optimistische vooruitgang van de Verlichting, waarbij drang naar kennis en geluk centraal stonden. Op het godsdienstige vlak zag Poniatowski gevaren van wijsgerige benadering van de oude dogmatische godsdienst die in radicale religieuze stromingen resulteerden zoals deïsme, pantheïsme of atheïsme. Aan de andere kant bracht te veel godsdienstoefening ook gevaren met zich mee: “Te veel Godsdienstpleeging geeft aanleiding tot Geestdryvery; te veel Wysbegeerte (zo genaamd) tot Ongodsdienstigheid” (*Vaderlandsche Letteroefeningen* 1797: 132). Deze sententie verklaart een koninklijk besluit dat de katholieke feestdagen (op enkele uitzonderingen na) alleen ‘s zondags gevierd mochten worden, wat het aantal feestdagen nogal beperkte (Casanova 1774: 103). Een rationele middenweg in de godsdienst en het vermijden van een extreme houding stond bij Poniatowski hoog in het vaandel.

Een houding die het zoeken naar een balans beoogde, ziet men ook in de volgende sententie. Een verlichte vooruitgang kon, volgens Poniatowski, de mens ook verleiden. Het was een kunst om van deze vooruitgang rationeel gebruik te kunnen maken. Men moest de mens wel vrij maken (een verschrokken slaaf kon niets van die vooruitgang hebben), maar ook daarvoor zorgen dat hij van de vrijheid goed gebruik maakt en niet te voortvarend wordt, want “Twee soorten van Menschen zyn bedagtloos; de verschrikten en de te voortvarenden” (*Vaderlandsche Letteroefeningen* 1797: 134). Dezelfde bescheiden houding betrof ook het streven naar geluk. Te veel geluk kan namelijk een spoedig verval betekenen: “Langs verscheide trappen klimmen wy ten Geluksstand op; doch één stap is ‘er soms slegts noodig, om van de hoogte des Geluks af te daalen” (*Vaderlandsche Letteroefeningen* 1797: 133).

Poniatowski toont zich in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* als iemand die met bezorgdheid naar de mens kijkt. Hij waardeert weliswaar de Verlichting, maar waarschuwt tegelijk voor een te optimistische houding. In deze zin representeert hij een gelijk standpunt als Candide — het titelpersonage van een filosofisch verhaal van Voltaire uit 1759. In beide gevallen is de noodlottigheid een oorzaak van de desillusie over het optimisme van de Verlichting. Het tragische lot van Poniatowski komt alweer naar voren.

Conclusies

Het beeld van Stanisław August Poniatowski dat uit het geanalyseerde materiaal afgeleid kan worden, kan men als volgt samenvatten. De Poolse koning geeft met zijn tweeslachtige karakter in feite het karakter van het verdeelde Polen weer. Hij balanceert tussen verlichte hervorming die het land uit de politieke en economische crisis moeten helpen, en onderworpenheid aan de Russische tsarin, Catharina de Grote die in Polen een vinger in de pap heeft. Dit dualisme van de koning is terug te vinden in de beoordeling van Poniatowski in de buitenlandse literatuur van de 18^e eeuw.

Het meest krasse voorbeeld van de ambiguïteit van Poniatowski geeft de lierzang uit 1792 waarin de koning van de aan hem toegeschreven ‘gedaantes’ wisselt. Van de belichaming van de vrijheid wordt hij tot een laffe verrader, om uiteindelijk zijn positieve kenmerken te herwinnen. De twee begrippen die in het beeld van de koning aanwezig zijn, vrijheid en verraad, komen ook in andere teksten over Poniatowski naar voren. Voor het spectatorblad *De Vraag-Al* wordt de koning (en met hem het hele Poolse volk) de schuld gegeven van de politieke malaise. In die zin kan iedere Pool een verrader genoemd worden die de vrijheid (een algemeen verlicht goed) verwaarloosd heeft. Voor andere auteurs (Lind, Voltaire, Casanova) is Poniatowski weliswaar de belichaming van de verlichte vrijheid, maar heeft weinig kans om deze vrijheid in zijn land te verwezenlijken. Het tragische lot van Polen berust daarop dat alle politieke beslissingen omtrent Polen in het buitenland genomen worden. Het einde van het land is daarom makkelijk te voorspellen. De fataliteit van Polen komt tot uiting in *De Vraag-Al* uit 1795, waarin de koning voor een moeilijke, tragische keuze wordt gesteld: hij moet kiezen tussen zelfmoord (en innerlijke vrijheid) en leven in de slavernij.

De vrijheid die met Poniatowski in verband wordt gebracht, heeft ook een andere dan politieke dimensie. De Pool wordt als voorvechter van verlichte filosofie en wetenschap gekenschetst. In die zin representeert hij het standpunt dat de ware vrijheid met vernuft en kennis begint. Politieke onafhankelijkheid en economische vooruitgang zijn zodoende een afgeleide van de innerlijke vrijheid die door kennis bereikt kan worden.

Bibliografie

- Aan Stanislaus Augustus, den eersten der Poolsche geconfedereerden en Koning van het vrije Poolse volk. Lierzang door een Bataaf.* ca. 1792.
- Bots, Johannes en Wijnand Mijnhardt, reds. 1988. *De droom van de revolutie: nieuwe benaderingen van het patriottisme.* Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Casanova, Giacomo. 1769. *Confutazione della storia del governo veneto d’Amelot de la Houssaie.* Amsterdam.
- Casanova, Giacomo. 1774. *Istoria delle turbolenze della Polonia...* Gorizie.
- Davies, Norman. 1992. *Boże Igrzysko. Historia Polski II.* Kraków: Znak 1992 (vert. Elżbieta Tabakowska van *God’s Playground. A history of Poland* 1981).
- De Denker.* 1770, 1773. Amsterdam: erven F. Houத்துyn.
- De Koopman.* 1776. Amsterdam: Bom.
- De Poolsche constitutie, in de zitting van den 3 mey 1791 beslooten en in de volgende zitting van den 5 dito eenpaariglyk bekrachtigd [...].* 1791. ’s-Gravenhage: J. Plaat.
- De Vraag-Al.* 1792, 1795. Leiden: L. Herdingh.
- Gelderen, Maarten, van. 1999. “De Nederlandse Opstand (1555–1610): van ‘vrijheden’ naar ‘oude vrijheid’ en de ‘vrijheid der consciënten.’” In: Haitsma Mulier, Velema, red. *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw.* Amsterdam: University Press.
- Grijzenhout, Frans, e.a., red. 1987. *Voor vaderland en vrijheid: de revolutie van de patriotten.* Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.

- Groenveld, Simon ea. 1991. *De kogel door de kerk?* 3de druk. Zutphen: De Walburg Press.
- Haitsma Mulier, Eco. *Vrijheid: een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw*. Amsterdam: Amsterdam U.P.
- Hass, Ludwik. 1982. *Wolnomularstwo w Europie Środkowo-Wschodniej w XVIII i XIX w*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kaplan, Herbert. 1962. *The First Partition of Poland*. New York: Columbia University Press.
- Klein, Stephan. 1995. *Patriots republikanisme: politieke cultuur in Nederland (1766–1787)*. Amsterdam: Amsterdam U.P.
- Lidsey, Theophilus. ca. 1783. *De samenspanning der Arenden, een zinnebeeldige fabel by wyze van tooneelspel*. Constantinopel: drukkerij van 't Serail (fictieve gegevens).
- Lind, John. 1773. *Letters concerning the present state of Poland*. London: T. Payne.
- Michalski, Jerzy. 1970. *Schyłek Konfederacji barskiej*. Wrocław: Wydawnictwo PAN.
- Nierop, Henk, van. 1999. *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*. Amsterdam: Bert Bakker. *Notizie del mondo*. 1772. Firenze.
- Palmer, Robert. 1959–1964. *The Age of the Democratic Revolution. A Political History of Europe and America, 1760–1800*. Princeton: Princeton University Press.
- Peplowski, Franciszek. 1961. *Słownictwo i frazeologia polskiej publicystyki okresu Oświecenia i Romantyzmu*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Prak, Maarten. 1999. *Republikeinse veelheid, democratisch enkelvoud. Sociale verandering in het Revolutietijdvak 's-Hertogenbosch 1770–1820*. SUN: Nijmegen.
- Rosendaal, Joost, van. 2005. *De Nederlandse Revolutie: vrijheid, volk en vaderland, 1783–1799*. Nijmegen: Vantilt.
- Rostworowski, Emanuel, red. 2006. *Historia Powszechna: Wiek XVIII*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Nauk.
- Rousseau, Jean-Jacques. 1782. *Considérations sur le gouvernement de Pologne et sur sa réformation projectée*. Paris: Cazin.
- Ruhlère, Claude-Carloman, de. 1807. *Histoire de l'anarchie de Pologne*. Paris: H. Nicolle.
- Schulte Nordholt, Jan. 1979. *Voorbeeld in de verte: de invloed van de Amerikaanse revolutie in Nederland*. Baarn: In den Toren.
- Sturkenboom, Dorothée. 1998. *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum: Verloren.
- Swart, Willem. 1994. *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand*. Den Haag: Sdu.
- Theiner, Agostino. 1766. *Vetera monumenta Poloniae*. Warschau.
- Urbaniak, Jan. 2009. “Een retrospectieve kijk op de handelsstad Gdansk (Dantzig) in de achttiende-eeuwse Nederlandse spectators. Enkele manieren om Pools-Nederlandse handelsbetrekkingen nieuw leven in te blazen”. *Praagse Perspectieven V*.
- Urbaniak, Jan. 2010. “‘Poolen heeft eene nieuwe Constitutie aangenomen!’ — de reacties van de *De Vraag-AL* (1791–1795) op de veranderingen van de Poolse staatsstructuur”. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis Neerlandica V*.
- Vaderlandsche letteroefeningen [...]*. 1797. Amsterdam: Jacob Yntema.
- Venturi, Franco. 1989. *The End of the Old Regime in Europe, 1768–1776*. Princeton: Princeton University Press. (vert. R. Burr Litchfeld van *Settecento riformatore. III. La prima crisi dell' Antico Regime* 1979).
- Voltaire. 1879. *Oeuvres complètes de Voltaire*. Paris: Garnier frères.
- Wilschut, Arie. 2000. *Goemanverwellessuis: de strijd tussen patriotten en prinsgezinden, 1780–1787*. Hilversum: Verloren.
- Wissing, Pieter, van., red. 2008. *Stooschrijven. Pers en politiek tussen 1780 en 1800*. Nijmegen: Vantilt.
- Wołoszyński, Ryszard. 1964. *Polska w opiniach Francuzów XVIII wieku. Ruhlère i jego współcześni*. Warszawa: PWN.